

I. Úvodní zamyšlení

1. Úvod

Dějiny Ruska 18. století představují relativně samostatnou kapitolu minulosti tohoto mohutného mnohonárodního celku. V mnohém však souvisejí s předchozím obdobím a v mnohém rovněž připravují základy pro dění v době novější, zejména v 19. a 20. století. Výklad ruského 18. století proto nemůžeme striktně omezit dobou ohraničenou číslicemi 1700 a 1799. Nemůžeme rovněž výklad limitovat událostmi uvnitř multinacionálního celku, který se v češtině tradičně označuje termínem Rusko. Právě 18. století totiž bylo dobou, ve které se svět stále více sblížoval ale i rozděloval, vzájemně spolupracoval i rivalizoval. Rusko nemohlo a také nestálo stranou tohoto procesu. Nebylo pouze zásluhou cara Petra I. zvaného Veliký (1672–1689–1725), jak se ovšem tradičně uvádí, že Rusko „otevřelo“ okno do Evropy a Evropě do Ruska. Navazování kontaktů s ostatním světem bylo přirozeným a logickým důsledkem jak ruského tak světového dění. A nejen 18. století. Petr I. jistě tomuto procesu v mnohém pomohl, jak ale ukazovala aktivita jeho předchůdců, šlo o nezvratný proces, který by snad byl bez Petra pomalejší, ale určitě by existoval. Možná by nebyl tak hektický s vysloveně dramatickými dopady na společnost, na změnu její sociální skladby i demografickou strukturu, jak se stalo následkem hektičnosti Petrových reforem. Tyto změny však nepochybně musely Rusko v 18. století postihnout. Prošla jimi dříve či později celá Evropa a Rusko, ačkoli se po několik staletí jak v něm tak mimo něj diskutuje, zda skutečně patří do Evropy, nemohlo stát stranou tohoto dění.

Ruské dějiny 18. století jsou zvláštní způsobem střídání panovníků. Tradičně se hovoří o palácových převratech a o zásadních změnách na řídicím postu ruského impéria. Málo se však přitom bere v potaz, že ruský car, ač autokratický, podle oficiální dikce, jen bohu odpovědný panovník, byl vždy a za všech okolností pouze špičkou ledovce – vládnoucí garnitury. Je to právě 18. století, které zřetelně prokazuje, že ruský car se vždy musel poohlížet po názorech jiných; nemohl se postavit zcela proti vůli společnosti. Mnohé z ní musel dokonce respektovat. Nikoli však v nějakém demokratickém slova smyslu, ale ve smyslu chápání politických elit a šedých eminencí, které tvořily nej-různější účelově provázané skupiny (aniž bychom připisovaly negativní konotace, mohly bychom hovořit o mafích). I ruský car musel hledat jejich oporu. V opačném případě mohlo dojít k jeho dehonestování či dokonce zbavení trůnu, ba i života.

Ruští carové 18. století v návaznosti na předchozí dobu položili mimořádný důraz na instituci státu. Byl to zejména Petr I., který ve snaze dát chodu svého státu řád, změnil tradici udržovaný primogeniturní nástupnický řád do podoby autoritativního rozhodnutí stávajícího cara (carevny), kdo bude jeho (jejím) nástupcem. Sám

však tento sebou stanovený úkol vládnoucího cara nesplnil, nástupce nejmenoval, a tím zavalil příčinu nejen nástupnických sporů bezprostředně po své smrti, ale i v dalších desetiletích. Petr I. byl přece vzorem. Tzv. druhý život této osobnosti se začal odvíjet dnem jeho skonu. Ti, kteří se jeho přičiněním dostali k zajímavým postům, začali šířit legendu o jeho výjimečnosti, cosi jako kult osobnosti hodný a vlastně nezbytný následování. Proč tedy v návaznosti na tuto legendu se nesvářit i tehdy, kdy se bude uvažovat o nástupcích dalších panovníků? Nebyla to, pochopitelně, jediná příčina palácových převratů a dramatických změn na ruském trůně, které provázely ruské 18. století. Stejně významné byly nepochybně osobní ambice různých členů nyní již velmi široce rozvětveného panujícího romanovského rodu. A tak teprve patrně jeden z nejkontroverznějších ruských panovníků nejen 18. století Pavel I. Petrovič (1754–1796–1801) svým návratem k tradiční podobě obsazování panovnického stolce, tedy formou primogenitury a revizí vymezení velkoknížecího titulu sjednal nápravu. Patrně ale i on skončil svoji vládu po zdařilém palácovém převratu. Stalo se tak roku 1801, v době, kdy se země střední a západní Evropy potýkala s následky Francouzské revoluce (1789–1799) a kdy o svých autoritářských a mocenských ambicích dával stále více vědět Napoleon Bonaparte (1769–1804–1814–1821), v letech 1804–1814 císař Francouzů. Pavlův nástupce Alexandr I. Pavlovič (1777–1801–1825) sice zpočátku pokračoval v politice svého otce posledních let jeho vlády, tedy sbližování s Napoleonovou Francií, ale záhy se nechal přesvědčit Napoleonovým úhlavním nepřítelem, britským ministerským předsedou Wiliamem Pittem mladším (1759–1806), že Evropu může zachránit jedině tak mohutná říše, jako je ruská a jedině její panovník – ruský car – imperátor –, jak od doby vlády Petra I. zněl jeho přesný titul. Alexandr zapojil Rusko do následných koalicí namířených proti Napoleonovi a znovu, ale tentokrát jiným, výraznějším a diplomaticky i vojensky mnohonásobně ráznějším způsobem otevřel „okno do Evropy“. Rusko se stalo nezbytnou součástí evropského mocenského systému. To mělo dramatické dopady na vnitřní Rusko. Tomuto období se již v předloženém textu věnovat nebudeme. Ruská společnost jím vstupuje do zcela jiných rozměrů, nejspíše snad vyjádřitelných paradigmatickým (výrazem) „moderna 19. století“. Ačkoli si Rusko udržuje řadu tradičních znaků, mění se v ní jeho hospodářská, sociální i demografická skladba. Bez událostí a dění 18. století by tyto změny však nebyly možné, nebo by se alespoň odehrávaly zcela jiným způsobem. Pohlédněme proto na dějiny Ruska v 18. století jako na završení předchozího vývoje a naopak jako na ouverturu dění, které Rusko přivedlo do skutečně moderního světa.

Předložená publikace si rozhodně neklade za cíl být vyčerpávajícím popisem ruských dějin 18. století. Je textem, který má sdělit stěžejní fakta, upozornit na podstatné i méně podstatné souvislosti, inspirovat k dohledání dalších informací v relevantních dostupných publikacích a především být podnětem k uvažování nad ruskými dějinami, jejich vývojem i proměnami, jejich velkými událostmi i osudy malých, dnes neznámých

osobností. Výklad se soustředí na politické události. Je však nepochybné, že bez zmínek o hospodářském vývoji, sociálních proměnách, vývoji vědy a umění, významných politických a filozofických názorech i vizích by byl neúplný. Všestranné vyličení takto vytčeného obrazu však není možné v publikacích mnohem většího rozsahu, než má tato. Naším cílem není se zmínit o všech aspektech. Jedná se o příručku, která má především podnítit k dalšímu zevrubnějšímu studiu, přemýšlení a vytváření vlastních úvah o ruském impériu: v jeho minulém i stávajícím vývoji.

Práce využívá klasickou historickou metodu analýzy, jejímž úkolem však není stanovení zcela nových otázek a problémů, ale syntetizující pohled dávající možnost na nepřiliš velkém prostoru si učinit reálný obraz o 18. století v ruském impériu. Úvodní pasáže jsou míněny jako předobraz, tedy nikoli jako všestranné vysvětlení dění, ale pouze metodou sond ve svých závěrech občas zjednodušených přiblížení čtenáři souvislosti, které jsou pak relevantní pro popis dění v 18. století.

Po formální stránce může překvapit jedna skutečnost: pro přesnější orientaci ve jménech osob, která ve výkladu vystupují, jsou jak v textu, tak v rejstříku uváděny jejich biografické údaje. U panovníků a mimořádně vlivných osobností zastávajících významné posty jsou v textu uváděny v podobě: rok narození – rok uvedení do úřadu – rok ukončení působení v úřadu – rok úmrtí. Odkazy pod čarou jsou pak uváděny v obvyklé podobě, ale pouze v nezbytných případech: jednak pro doložení pravdivosti tvrzení odkazem na hodnověrnou literaturu a jednak pro vysvětlení obvykle ruského termínu, pro nějž čeština nemá jednoznačné výkladové toponymum.

2. Historiografický exkurz

České dějepiscevtví ruským dějinám 18. století nikdy nevěnovalo mimořádnou pozornost. Současně však problematiku ruských dějin 18. století nenechávalo zcela stranou. Jednalo se přece o přelomovou epochu v zemi, která svým kulturně civilizačním prostředím dlouhodobě český prostor ovlivňovala. Nebyla sice jedinou zemí, která takto působila, neméně intenzivní byl vliv německého a širě západoevropského prostoru, ale již samotná skutečnost, že se české prostředí po staletí nacházelo na pomezí východoevropského a západoevropského kulturně civilizačního dění činila z Ruska dějinný faktor, který nemohl být v českém prostředí nerefléktován a pomíjen.¹

V následující kapitole jsou uvedeny důvody vzniku raných českých rusistických a v širších souvislostech i slavistických studií o problematice kontinuity a diskontinuity ruských dějin. To, co je v této souvislosti uvedeno, by mohlo zaznít i na tomto místě. Jde o obecněji pojetelnou platnost zájmu českého dějepiscevtví o ruské prostředí.

1 Srov. Radomír VLČEK, *Slovanství, panslavismus a rusofilství při formování moderního českého národa*. In: *Slovanské historické studie* 30, Praha, Brno 2005, s. 59–62.

Již patriarcha české slavistiky Josef Dobrovský (1753–1829) se mimořádně zajímal o ruskou minulost a v nejstarších ruských dějinách hledal zdroje poučení pro pochopení významu všeslovanské vzájemnosti.² Moderní české dějepisectví se však zformovalo až o sto let později, a to především zásluhou historika Jaroslava Golla (1846–1929). Až jeho žák Jaroslav Bidlo (1868–1937) se začal systematicky za použití moderních kritických historických metod věnovat i ruským dějinám. Jeho prioritním zájmem sice bylo Slovanstvo a jeho v minulosti i současnosti se uskutečňující vzájemnost.³ Ale Bidlova monografie o ruských dějinách 19. století, byť i se jednalo o útlou z tvorby ruských historiků 19. století čerpající syntetizující brožuru, se stala průlomovou prací v českém obrazu ruské minulosti. Šlo o první česky psanou na historicko-vědeckých zásadách stavěnou knihu o ruské minulosti.⁴ Analytické studie k dílčím problémům ruských dějin z pera českých historiků se sice objevily již dříve, např. statě Josefa Kalouska (1838–1915) o ruské občině,⁵ ty však nebyly psány kvůli detailnímu poznání ruské minulosti, ale „jen“ pro dokumentování analogií a souvislostí ruské minulosti s českou. V Kalouskově případě pro vysvětlení podstaty a geneze rolnického života v českých dějinách.⁶

Jak bylo konstatováno, i když některé sondy do ruské minulosti z pera českých historiků jsou staršího data, ruským historickým prostorem se objektivně při absenci rusofilského i rusofóbního pohledu a z odborného hlediska zabývala až česká moderní historiografie, jejíž skutečně vědecké počátky náležely konci 19. století. Jmenovitě se jednalo o již zmíněného Jaroslava Golla a jeho žáka Jaroslava Bidla. K zevrubnějšímu prezentování ruského 18. století se však propracoval až Bidlův žák Josef Macůrek (1901–1992). Jeho *Dějiny východních Slovanů* jsou první skutečně odbornou českou historiografickou prací, ve které je věnována systematická pozornost ruským dějinám 18. století.⁷ Jedná se o třísvazkovou práci, jejíž název zřetelně ilustruje, že autorovi nešlo pouze o Rusko, ale o skutečně širší celek – východní Evropu. Byla to ve své době průkopnická práce i z hlediska mezinárodního. Nejenže reflektovala rostoucí požadavek na relevantní odborné informace o zemi, ve které se prováděl socialistický experiment, ale i po metodologické stránce přinášela zásadní novum – začlenění východní Evropy do obecně evropského prostoru. Jako by tím ukončovala jednu etapu nejen v první polovině 20., ale i dříve v 19. století se vinoucí diskuse, zda Rusko vůbec patří do Evropy. Nelze nezmínit, že na těchto, často až emotivních polemikách, měla lví podíl právě ruská historiografie 19. století, která se přes svoji značnou odbornou erudovanost utá-

2 Srov. Radomír VLČEK, *Josef Dobrovský, Rusko a rusofilství*. In: Josef Dobrovský. Fundator studiorum slavlicorum. Praha 2004, s. 197–206.

3 Srov. Jaroslav BIDLO, *Slovanstvo. Obraz jeho minulosti a přítomnosti*. Praha 1912.

4 Srov. Jaroslav BIDLO, *Dějiny Ruska v devatenáctém století*. Praha 1908.

5 Srov. Josef KALOUSEK, *O zřízení a původu obce velkoruské*. Praha 1880.

6 Srov. Josef KALOUSEK, *České státní právo*. Praha 1871.

7 Srov. Josef MACŮREK, *Dějiny východních Slovanů*, Praha 1947.

pěla v obavách, že Rusko je zaostalou zemí, která nemůže vyspělým evropským mocnostem konkurovat, a tudíž Rusko do Evropy nepatří (i když se v různých svých pracích snažila tvrdit opak).⁸

Škola Josefa Macůrka byla záležitostí Brna – Masarykovy univerzity a brněnských historických pracovišť Akademie věd (ČSAV). Více však než rusistická tematika se v ní rozvíjela polonistika a balkanistika, řešily historické souvislosti vztahů mezi slovanskými zeměmi. Oproti tomu se česká historická rusistika více rozvíjela v Praze, a to nikoli zásluhou přímé linie školy vinoucí se od zakladatele českých historicko-slavistických studií Jaroslava Bidla, ale školy, na jejímž počátku stál ruský emigrantský historik Alexandr A. Kizevetter (1866–1933).⁹ Z této školy prostřednictvím Antonije V. Florovského (1884–1968)¹⁰ a Miroslava Suttého (*1920)¹¹ vzešel Milan Švankmajer (1928–2003), autor dvou excelentních monografií o čelných osobnostech Ruska 18. století – carovi Petru I.¹² a carevně Kateřině Druhé.¹³

Milan Švankmajer byl také vedoucím autorského kolektivu, který se v polovině šedesátých let 20. století pokoušel o nové zpracování ruských dějin z českého pohledu.¹⁴ Zpracování Miroslava Suttého z roku 1965 bylo příliš stručnou a sovětské historiografii poplatnou příručkou, než aby se s ní ta část české historické rusistiky, která se pokusila v ideologicky poněkud uvolněnějších šedesátých letech 20. století rozvinout tradice českého vskutku vědecky kritického pohledu na Rusko odvíjejících se od pojetí ruské minulosti Karla Havlíčka Borovského (1821–1856)¹⁵ a Tomáše G. Masaryka (1850–1937)¹⁶ spokojila. Práce autorského kolektivu, která vyšla v předvečer obrodného procesu „pražského jara“ byla vůči sovětskému pojetí značně kritická. To byl také hlavní důvod, proč Milan Švankmajer musel na počátku tzv. normalizace opustit akademické historické pracoviště. Další jeho práce o ruských dějinách se proto mohly objevit až po listopadových událostech roku 1989. Milan Švankmajer se stal vedoucím autorského kolektivu, který zčásti přepracoval, rozšířil a doplnil dějiny Ruska z roku 1967. První vydání těchto nových *Dějiny Ruska* vyšlo v roce 1995.¹⁷ Ačkoli v současnosti již má

8 Srov. Fjodor I. TJUTČEV, *Rossija i Zapad*. Moskva 2007; Alexandr F. GILFERDING, *Rossija i slavjanstvo*. Moskva 2009; Nikolaj Ja. DANILEVSKIJ, *Rossija i Jevropa*. Moskva 2009; TÝŽ, *Političeskaja filosofija. Dopolenija k knige Rossija i Jevropa*. Moskva 2013.

9 Srov. Alexandr A. KIZEVETTER, *Russkoje občestvo v vosemnadcatom věke*. Rostov na Donu 1905.

10 Srov. Antonij V. FLOROVSKIJ, *Česko-ruské obchodní styky v minulosti: X. – XVIII. století*. Praha 1954.

11 Srov. Miroslav SUTTÝ, *Přehled dějin SSSR I. (od nejstarších dob do roku 1867)*. Praha 1965.

12 Srov. Milan ŠVANKMAJER, *Petr I. Zrození impéria*. Praha 1999.

13 Srov. Milan ŠVANKMAJER, *Kateřina II. Lesk a bída impéria*. Praha 1970 1, Praha 2001 2; *Paměti carevny Kateřiny II*. Praha 1993.

14 Srov. Milan ŠVANKMAJER, Karel HERMAN, Vladimír HOSTIČKA, Bohumila ZÁSTĚROVÁ, *Dějiny Svazu sovětských socialistických republik. Přehled politického vývoje společnosti I. Dějiny Ruska*. Praha 1967.

15 Srov. Karel HAVLÍČEK BOROVSÝ, *Obrazy z Rus*. Praha 1927; TÝŽ, *Cesta na Rus*. Praha 1947.

16 Srov. Tomáš G. MASARYK, *Rusko a Evropa. Studie o duchovních proudech v Rusku*. Praha 1995–1996.

17 Srov. Milan ŠVANKMAJER, Václav VEBER, Zdeněk SLÁDEK, Vladislav MOULIS, *Dějiny Ruska*. Praha 1995 1, 1996 2, 1999 3, 2004 5, 2008 5, 2010 6.

české dějepisectví velmi cennou příručku *Dějiny Ruska v datech*, *Dějiny Ruska* autorského kolektivu vedeného M. Švankmajerem zůstávají nepřekonány.¹⁸ Pro úplnost jen podotkneme, že se česká historiografie snažila i v normalizační době předložit vlastní dějiny Ruska. Jednalo se o *Dějiny SSSR* širokého autorského kolektivu vedeného Karlem Hermanem (*1921) a Josefem Kočím (1922–1986). Ačkoli i v nich lze najít řadu zajímavých historických faktů, jako celek tyto dějiny strádají metodologickou závislostí na oficiálním sovětském pojetí, v řadě příkladů dokonce doslovnými překlady prací sovětských autorů.¹⁹

Ačkoli čeští historičtí rusisté ve své produkci nemlčí, dějiny Ruska v 18. století zůstávají v jejich produkci stranou.²⁰ Mimořádnou výjimkou je dvoudílná práce Františka Stellnera (*1966) *Rusko a střední Evropa v 18. století*.²¹ Obecně však především syntetická díla absentují, byť i se objevují analytické studie k jednotlivým stěžejním problémům ruského 18. století. Příkladem mohou být práce Jiřího Procházky (1951)²² nebo Radomíra Vlčka (1957).²³

Tam, kde absentuje domácí historiografická produkce, leccos suplují překlady. Příkladem mohou být česká vydání zahraničních prací o carevně Kateřině Veliké²⁴ nebo Petru Velikém²⁵ či překlad syntetizující práce kontroverzního ruského historika Lva N. Gumiljova (1912–1992) *Od Rusi k Rusku*.²⁶

3. Revoluce či evoluce?

V úvodu této práce již bylo konstatováno, že dějiny ruského impéria 18. století tvoří relativně samostatné období ruských dějin. Rusko v něm v porovnání s předchozím a následným vývojem budovalo jiný typ státu, odlišná v něm byla sociální i ekonomická skladba společnosti, svérázné bylo rovněž její myšlení. Vzhledem k tomu lze hovořit o jisté diskontinuitě ruských dějin 18. století.

Otázka diskontinuity ruských dějin je dlouholetou diskusní záležitostí odborníků i laické veřejnosti a netýká se pouze 18. století. Různá období ruských dějin, zejména ta,

18 Srov. Bohuslav LITERA, Marek PEČENKA, *Dějiny Ruska v datech*. Praha 2011.

19 Srov. *Dějiny SSSR od nejstarších dob do Velké říjnové socialistické revoluce*. Praha 1977.

20 Srov. Václav VEBER, *Mikuláš II. a jeho svět (Rusko 1894–1917)*. Praha 2000; Zbyněk VYDRA, *Život za cara? Krajiní pravice v předrevolučním Rusku*. Červený Kostelec 2011

21 Srov. František STELLNER, *Rusko a střední Evropa v 18. století I. a II.* Praha 2009 a 2012.

22 Srov. Jiří PROCHÁZKA, *Rusko v 17. století*. Brno 2001; TÝŽ, *Vznik Ruska*. Brno 1999.

23 Srov. Radomír VLČEK, *Alexandr A. Bezborodko – šedá eminence vlády ruské carevny Kateřiny II.* Slovanský přehled 89, 2003, s. 289–303; TÝŽ, *Ruský car Pavel I. a kníže Alexandr A. Bezborodko*. In Milý Bore... Profesoru Ctiboru Nečasovi k jeho sedmdesátým narozeninám věnují přátelé, kolegové a žáci. Brno 2003, s. 183–188.

24 Srov. Robert K. MASSIE, *Kateřina Veliká*. Praha 2013; Henri TROYAT, *Kateřina Veliká. Biografie*. Praha 2008.

25 Srov. Robert K. MASSIE, *Petr Veliký. Život a svět*. Praha 2006.

26 Srov. Lev N. GUMILJOV, *Od Rusi k Rusku*. Praha 2012.

v nichž se odehrávaly nějaké razantní změny, jsou čas od času chápána jako něco pro Rusko neorganické, degradující to, co bylo vytvořeno předchozí dobou, tedy historickou tradicí, a tudíž se z ní vymykající: jedná se prý o vybočení z kontinuity ruských dějin, tedy o projev diskontinuity, kterým jsou ruské dějiny více než často naplněny. Za projev diskontinuity ruských dějin je zejména považováno ovládnutí Rusi mongolskými kočovnými ve 13. století, doba tzv. smuty na počátku 17. století a ruská revoluce roku 1917.

Úvahy o kontinuitě a diskontinuitě ruských dějin bychom mohli najít i v českém dějepisectví. Česká historická rusistika má v tomto směru dokonce nepochybně bohatou tradici. Její kořeny bychom mohli hledat ve stejně době jako kořeny celé české historické rusistiky a historické slavistiky, tedy ve druhé polovině 18. století. Dokonce bychom za zakladatele těchto úvah mohli považovat stejné osobnosti jako ty, které zakládaly tradici české historické rusistiky a české historické slavistiky. Nikdy se však nejednalo o systematické studium, ve srovnání s diskusemi o kontinuitě a diskontinuitě ruských dějin za českými hranicemi se jednalo o zcela marginální záležitost. Dokonce i v období dominance marxistické metodologie (1948–1989), které se jevílo z hlediska množství prací o ruských dějinách jako hojně zastoupené, diskuse o kontinuitě či diskontinuitě ruských dějin byly ponechány stranou. Obecně dokonce platilo, že se čeští marxističtí rusisté věnovali jen vybraným problémům ruských dějin. Otázky jejich kontinuity a diskontinuity k nim rozhodně nepatřily. Teprve období po tzv. sametové revoluci uvolnilo svobodnou volbu témat i v českém dějepisectví a otázka kontinuity a diskontinuity ruských dějin se i v českém prostředí dostala na pořad dne.²⁷ A to i přesto, že konkrétně historickému rozboru sledujícímu vývoj a proměny ruského státního a imperiálního prostředí nebylo věnováno příliš pozornosti.²⁸

Moskevská říše, dědic kyjevsko-novgorodské Rusi, prožila v 17. a 18. století razantní změny, které jsou na svém vrcholu nejsnáze vyjádřitelné konstatováním, že se Moskevská říše proměnila v petrohradské impérium. Jeho vývoj sice zcela oddělit od předchozího ani následného dění nelze, ale je možné jej interpretovat jako uzavřený časoprostorový celek s vlastními především mocensko-politickými hodnotami. A nejen jimi. Jak uvidíme v dalším výkladu, ruské impérium 17. a 18. století se lišilo od předchozího moskevského státu i následného sovětského impéria ekonomickými, sociálními, právními a mnohými dalšími znaky. Stěžejní pro ně v závislosti na hodnotových kategoriích ruského 17. a 18. století bylo, že se na přelomu 17. a 18. století přesunula identita ruské společnosti od dosavadní přínaletosti k panovníkovi (rovnající se v ruském prostředí tradičnímu označení „car-báťuška“ nebo alikvotně k ženám – „carevna-máťuška“) k patřičnosti ke státu a jeho zbyrokratizovanému aparátu. S tím bezprostředně souvisel i další pokles podílu ruské pravoslavné

27 Srov. diskuse ve Slovanském přehledu roč. 76, 1990; Jiří HANUŠ, Radomír VLČEK, *Lenin. Ke kontinuitě a diskontinuitě ruských dějin*. Brno 2013.

28 Srov. Václav VEBER, *Česká historiografie o Rusku a Jan Slavík. Doslov po 80 letech*. In: Jan SLAVÍK, *Leninova vláda [1917–1924]*. Praha 2009, s. 290–318.

církve na chodu státu. Oddanost pravoslavnému duchovnu zůstala u drtivé většiny ruské společnosti zachována, vliv instituce, která jej koordinovala a v oficiální rovině prosazovala, zejména ve vztahu ke státu, klesal. To se do jisté míry pozitivně projevilo na toleranci vůči nepravoslavným vyznáním, sektám a herezím, ale pouze tím způsobem, že potíráno nebylo pouze to, co nezasahovalo do působení ruského státu, nenarušovalo jeho mocenské aspirace ani vytrvalé kolonizační úsilí. Mocenskou nadřazeností ruského státu nad pravoslavnou hierarchií však klesalo přesvědčení ruské společnosti o dobrodiní, které mu tradiční vyvážená jednota světské a církevní moci přináší a bytostně jej ochraňuje před všemi vnějšími i vnitřními negativními vlivy (tzv. vnějším a vnitřním nepřítelem). Síla, kterou stát vůči církvi používal, vyvolávala ve společnosti apatii, pocit bezvýchodnosti a soustředění se výhradně na vlastní záležitosti, na věci tzv. každodennosti. Slovy básníka – „carpe diem“, přežijme den. Přesto se i v ruské společnosti postupně formovaly nové hodnoty: hodnoty akcentující sílu, velikost a slávu ruského státu (impéria), jehož se „ruská“, resp. multinacionální společnost úzce provázaná se svým moskevským centrem, stala příslušníkem. Nemalý vliv na tom měl příliv nových informací. Ruská společnost sice zůstávala v drtivé většině negramotná, ale možnost sdělit či naopak získat informace se rychle zvyšovala. Ostatně roku 1702 vyšly první ruské noviny – *Moskovskije vedomosti*. Téhož roku uvedlo na Rudém náměstí v Moskvě svoje produkce první ruské veřejné divadlo. Moskevské Velké divadlo („Bolšoj teatr“) vzniklo v roce 1775. V roce 1700 byly založeny první lékárny, zakazovalo se nosit ostré nože, roku 1704 bylo zakázáno zabíjet novorozence s vrozenými vadami. To ve své většině spadalo do komplexu reforem cara-imperátora Petra I. zvaného pro svojí olbřímí postavu „Veliký“ (srov. níže).

Změny, které se v ruském státě i ruské společnosti v průběhu 17. a 18. století odehrávaly, byly do značné míry vyvolány vlivem západní Evropy a ruskou snahou západní Evropu „dohnat“ a „předehnat“. Jednalo se o podvědomou reflexi na změny, které byly nezbytné k tomu, aby ruské impérium v kontextu dynamického celoevropského vývoje přežilo. Nemohlo totiž již déle žít v geopolitickém vakuu, holedbaje se donekonečna frázemi o svérázném a domněle harmonickém vývoji. Nová doba vyžadovala obchod, styky a komunikaci. Ruské impérium se v tomto směru muselo otevřít světu. To však znamenalo, že s ním muselo vstoupit do konkurenčního boje. Aby jej bylo schopné svést, muselo vstoupit na jistou úroveň, reflektovat evropské standardy. Nikoli nutně všechny a bezesbýtku přijmout. Ale umět na ně reagovat a vyrovnat se s nimi. Touha po moci, velikosti a slávě ruských panovníků s sebou vzápětí přinášela snahu, aby se Rusko západní Evropě vyrovnalo, bylo jí ekonomicky konkurenceschopné a bylo jí schopné čelit rovněž státně politicky, tedy mocensky.

Moskevská Rus, která vyplňovala dějiny ruského státu mezi 15. a 17. stoletím, vyrůstala ze spirituálních tradic východní církve mající svoje kořeny v Byzanci. Ačkoli by jistě bylo možné najít některé kulturní a civilizační znaky shodné či hodně podobné se střední Evropou, historicky i kulturně zůstala od Evropy izolovaná. Snad s výjimkou Pobaltí, Ukrajiny a východního Polska, které se později staly součástí ruského impéria.

Na rozdíl od střední Evropy nebyla Moskevská Rus vystavena vlivu renesance a reformace. Zůstala bokem námořních objevitelských cest, neměla velkoměsta evropského stylu, neměla opravdové měšťany, střední školy ani univerzity.²⁹

Je zřejmé, že na počátku 17. století moskevský stát z hlediska technického pokroku zaostával za vyspělou Evropou. Obvykle se uvádí, že přibližně o dvě stě let.³⁰ A to ve všech sférách života. Tedy včetně té oblasti, kterou ruský stát pro svoji konkurenční pozici potřeboval nejvíce, vojenství. Ostatně závěrečná etapa předchozího období provázeného tzv. smutou přelomu 16. a 17. století, stejně jako v 17. století se odehrávající konflikty se Švédy a osmanskou říší, zřetelně ukázaly neschopnost moskevského státu bránit se soupeřům. Ruská armáda nejen ve svém vyzbrojení, ale zejména v logistice a v celkové organizaci, potřebovala zásadní změnu. Leccos bylo možné učinit pouze v součinnosti s modernizací státu. Rusko v tom ostatně procházelo analogickým procesem jako ostatní Evropa. Jen se značným, zpožděním.

Britský historik Michael Roberts před více než půl stoletím vyřkl názory, které ve svém výsledku vytvořili tzv. teorii o vojenské revoluci, která provázela evropské dějiny 16. a 17. století. Podstatou vojenské revoluce 16. a 17. století byla podle Robertse profesionalizace armád, výraznější využití pěchoty a artilerie, moderní fortifikace, nový způsob velení, dokonalejší zbraně. Tyto změny by samy o sobě nebyly pro stát a společnost tak zásadní, nebýt toho, že měly bezprostřední dopad na politické, ekonomické, sociální i kulturní dění. Stěžejní bylo, že během vojenské revoluce výrazně poklesla úloha staré rodové šlechty. Její podstatná část totiž odešla ze svých postů ve státních službách, aby byla nahrazena profesionálními vůči nově se konstituujícímu absolutistickému státu maximálně loajální byrokracií. Takovému formování nové společenské vrstvy úředníků se původní šlechta přizpůsobovala, a to zejména tím, že se stahovala do svých regionů a přizpůsobovala se centrálnímu řízení. Centralizace se dotýkala i ústřední armády a jejího velení. Naopak role „místních“ armád jednotlivých šlechticů stále více poklesávala. Byl to jeden ze stěžejních znaků absolutismu, na cestu k němuž se vydaly prakticky všechny evropské země. Všechny přitom využívaly armádu pro uhájení a prosazení svého postavení.³¹

Vojenská revoluce, budování absolutismu, nové životní stereotypy. To vše můžeme zahrnout pod pojem modernizace raného novověku. Buď jím toto období, jako ve většině evropských zemí začínalo, nebo, jako tomu bylo v Rusku, končilo. Modernizace, jíž ruský stát a ruská společnost procházely v 17. a 18. století, byla ovlivněna a v leccems dokonce determinována procesem evropeizace, tedy více či méně širokého působení vlivu evropského, v ruské dikci striktně označovaného jako západoevropského, prostředí.

Proces evropeizace Ruska a s ní spojené ruské modernizace byl přitom v 17. i 18. století (a nejen v tomto období) svázán s představou o nutnosti jít cestou dohánění („dogon-

29 Srov. Orlando FIGES, *Natašin tanec. Kulturní historie Ruska*. Praha-Plzeň 2004, s. 37–38.

30 Srov. Alexandr B. KAMENSKIJ, *Ot Petra I do Pavla I. Reformy v Rossii XVIII veka. Opyt celostnogo analiza*. Moskva 1999, s. 85.

31 Srov. Michael ROBERTS, *The military revolution, 1560–1660*. London 1967, s. 195–225.

jajuščego razvitija“). Jeho podstatou byla snaha Ruska „dohnat“ a v lecčems dokonce i „předehnat“ vyspělejší země. Ať již v ekonomice, nebo v politice či jiných sférách života ruského státu a ruské společnosti. A pokud nikoli reálně, pak ve vizích oslavujících údajně harmonický idylický život v Rusku.³²

V těchto vizích byla tradiční ruská politika důsledně proti-modernizační. Holedbala se specifickými znaky ruského vývoje odvislého od svérázu ruského pravoslavního tvořícího ve své institucionalizované podobě hlavu pravoslavního světa. Ideologie Moskvy jako Třetího Říma zformulovaná poprvé v dopisech mnicha a starce pskovského Spaso-Jeazarovského kláštera Filofeje (asi 1465–asi 1542) djakovi Michailu G. Muněchinovi zvanému Misur (?–1528) a velikému knížeti moskevskému Vasilii III. Ivanoviči (1479–1505–1533) a důsledně světskou mocí poprvé prosazovaná vládou cara moskevského a vši Rusi Ivana IV., zvaného Hrozný (1533–1547–1584), se opírala o tradiční odlišnosti pravoslavního a katolického světa. Ty přerostly v antagonismus poté, co v roce 1204 katolíci dobyli, obsadili a zničili centrum tehdejšího pravoslavního světa – Konstantinopol – Cařihrad. Filofej v návaznosti na skutečnost pádu Konstantinopole do osmanských rukou, což se stalo v roce 1453, a snad i následného (druhého) sňatku (roku 1472) neteře posledního byzantského císaře Konstantina XI. Paleologa (1405–1449–1453) Sofie Paleologovny (1455–1503) s ruským velkoknížetem Ivanem III. Vasiljevičem vytvořil teorii, podle níž Konstantinopol jako hlavní byzantské město padl, ale skutečné duchovní jádro východního obrádu existuje i nadále.³³ Pouze bylo přeneseno jinam, do prostředí myšlenkově mu nejbližšího – do Rusi a jejího hlavního města – Moskvy. Moskva je prý pevně nedobytné město. A tak, kdežto první dva Římy (skutečný „italský“ Řím a východní Řím, tedy Konstantinopol) padly, Třetí Řím žije a vzkvétá. Je to věčné město, v němž pravoslavná víra má pevné zázemí. Čtvrtý Řím nebude.³⁴

Ivan IV. byl hluboce věřící člověk uznávající ruské historické tradice. Materiální i duchovní. Z nich pak vycházel i jeho boj za absolutismus. Absolutismus vázaný výhradně a konkrétně k jediné osobnosti, tedy jemu. Vlastně se jednalo o autoritářské

32 Klišé o dohnání a předechnání západoevropských zemí je zejména patrné ve 20. století v marxistické dikci. Nejednalo se však o nic jiného než o napodobení a rozvinutí již dřívějšího úsilí učinit z Ruska vůči vyspělým zemím konkurenceschopný celek.

33 Staší ruská (sovětská) historiografie vyzdvihovala jako podstatný prvek teorie Moskva – Třetí Řím skutečnost zmíněného sňatku, a to, že se Sofie nikdy nezřekla svého statutu byzantské princezny; tudíž prý měla právo jako následník byzantského trůnu přijímat v zastoupení byzantského císaře zahraniční vyslance. Jen se přeneslo místo, kde k tomu docházelo – z Konstantinopole do Moskvy. Moderní poznatky dokazují, že důležitější bylo vlastní ruské prostředí a jeho snaha prokázat svoji mocenskou jedinečnost.

34 „Církev prvního Říma padla v důsledku bezbožné hereze Apollinara. Brány druhého Říma v Konstantinopoli rozmetali Ismaelitě. Dnes svatá apoštolská církev třetího Říma v Tvé říši září slávou křesťanské víry celému světu. Věz, ó, zbožný care, že všechny říše pravověrných křesťanů se sloučily do tvé vlastní. Ty jsi jediným vládcem vesmíru, jediným carem všech křesťanů... Dle prorockých knih všechny křesťanské říše mají svůj konec a sloučí se do jedné říše, té našeho gosudara, tj. do Ruské říše. Dva Římy padly, ale třetí vytrvá, a čtvrtého již nebude.“ Srov. <http://www.obcinst.cz/krestanska-politicka-filosofie/>. Staženo 24. 9. 2013.

prosazování přechodu od do té doby dřívějšího tzv. jednoděržaví, v němž panovníkova rozhodující pravomoc vznikla svěřením moci do rukou jediného – údajně nejlepšího, nejschopnějšího a nejzodpovědnějšího –, k samoděržaví.

Ivanovo prosazování ruské podoby absolutismu – samoděržaví – bylo motivované snahou o státní konkurenceschopnost danou dobovou hierarchií hodnot nezastupitelnosti moci jediné osobnosti. V tomto smyslu bylo namířené proti bojarům, nikoli však proticírkevně a již vůbec ne proti víře. Dokonce naopak! Jednota cara a víry, pregnantně zformulovaná výrazně později, ve třicátých letech 19. století ministrem osvěty Sergejem S. Uvarovem (1786–1855) a v dobovém kontextu relevance společnosti jím i rozšířená o kategorii lid v tzv. triádě, se již za časů Ivana IV. odvíjela od vysněné jednoty. Jednalo se o harmonickou tzv. sobornost stavěnou na představě o tradičním širokém společenském konsenzu státu, církve a lidu, v níž však pro Ivana IV. byl lid pouze nástrojem, který mu má pomoci zvládnout jeho hlavní úkol – vládnout tak, aby obstál na posledním soudu. Nejen Ivan IV. se opíral o přesvědčení, že sobornost byla historicky prověřená, svérázná ale i svébytná, jediné možná mentalita Ruska, státního celku, v němž jeho rozhodující morální kategorií je velikost a sláva jeho mocenského, později imperiálního celku. To byl, je a bude údajně jeho nikým a ničím nezpochybnitelný základ!

Výrazně protimodernizační ráz měla politika Ivana Hrozného právě v odkazu na sobornost. Ale to pouze z univerzálního pohledu na modernizaci; pohledu, podle něhož představuje modernizace transformaci tradiční společnosti (jako celku) do novější, moderní podoby. V některých Ivanových vládních krocích je přesto možné modernizační podobu identifikovat. Jde zejména právě o jeho snahu prosazovat panovnícký absolutismus, přesněji vyjádřeno jeho ruskou podobu, tedy samoděržaví. Ta se liší od obecně evropského absolutismu tím, že panovník není dominantním pouze ve světských, ale i v církevních záležitostech. Celá hierarchizovaná světská i duchovní ruská společnost mu je podřízena, všichni její příslušníci jsou jeho poddanými, ne-li vysloveně otroky. Právě v tomto směru, a nutno podotknout, že oproti očekávání, Ivan IV. vnesl do ruského politického systému zásadní modernizaci ruského politického systému: v případě Ivanova prosazování samoděržaví šlo o modernizaci spojenou s modelem převzatým od mongolských chánů. Modelu Nejvyššího, vše řídícího ale také za vše pouze a výhradně Bohu odpovědného panovníka, jemuž všichni slouží, jsou jeho skutečnými otroky. Jenomže vše je pouze prvním krokem, v leccěms náznakem. Ivan si podřídit církev ještě netroufá. Metropolitou je příliš velkou autoritou, než aby bez něj vládl. A tak je rozhodujícím modernizačním krokem z hlediska politického systému jím budovaný centralizovaný stát. I to však vyvolává konflikty s duchovní mocí, a proto i v tomto směru není zcela důsledný. Nicméně jsou to kroky, na něž mohou panovníci 17. a 18. století při budování centralizovaného samoděržavného státu navázat.

Modernizace je často v dějinách spojována s revoluční podstatou. Jako něco, co radikálně mění vše předchozí, přináší něco zásadně nového. Ve skutečnosti však modernizace

nemusí mít vždy a za všech okolností revoluční charakter (jako tomu bylo např. v případě průmyslové revoluce v 19. století nebo vědecko-technické revoluce ve 20. století, o sociálních revolucích 19. a 20. století ani nemluvě). Dokonce naopak! Typičtější je evoluční ráz modernizace. Evoluční podobu modernizace charakterizuje postupný, plánovitý reformní proces. Ten může mít dvě formy: radikálnější reformaci a umírněnější inovaci. Reformace tvoří zásadní změny. Inovace jsou oproti tomu drobné, umírněné opravy.

Evoluce je v příkrém rozporu s bořícími projevy revoluční podoby, která představuje různé přerušení tradic. To může proběhnout formou revoluce zdola. (Nejčastěji v případě sociální revoluce.) Nebo cestou všestranných změn organizovaných shora. Obvykle při národohospodářských nebo státoprávních změnách.

Proces modernizace brzdila v Rusku dominance církve. Ohniskem náboženského životního stylu ovšem nebyly obřady v kostelích či církev sama, ale ikona. Ta byla všude: v kostelích, domech, veřejných budovách. Teprve v 17. století ikonopisci (mistři „oružennoj palaty“) jako byl Simon F. Ušakov (1620–1686) začali opouštět strohý byzantský styl malování a přikláněli se k senzualitě západního barokního stylu. První světské portréty se datují do konce padesátých let 17. století. Církev bránila i dalším formám sekulárního umění. Instrumentální hudba byla např. až do doby Petra Velikého považována za hřích.

V souvislosti s modernizací ruského státu a ruské společnosti 17. a 18. století jsme již zmínili, že se v ruském intelektuálním světě rozšířila představa, která pak byla v 19. a 20. století velmi častá, o tom, že Rusko po staletí neustále dohání západní Evropu. Tento názor ochotně přejal západní svět, pro nějž se tak snadno nabídl zdůvodnění ruského pomalého vývoje, ruské zaostalosti a tudíž i jakési druhořadosti. Toto stanovisko, mimořádně populární ve 20. století, ovšem neodpovídá ověřené teorii o vzájemném ovlivňování se států. Stát je totiž složitý komplex politických, právních, ekonomických, sociálních, kulturních a civilizačních znaků, z nichž každý se může vyvíjet pomaleji ale také rychleji. Jen stěží lze určit, že k takové pomalosti či rychlosti dochází v komplexu. Ten je dán specifiky vývoje určovaného státní svěbytností determinovanou mentalitou společnosti, přírodními podmínkami i přírodním bohatstvím. V ohledu na to je každý stát nejen svěbytný, ale také samostatně institucionálně tvůrčí. Pouhé kopírování státních institucí, stejně jako celé plejády společenských orgánů a organizací je zhola nemožné. To, co vyhovuje a je ověřeno jako progresivní pro jednu zemi, nemusí platit, a také neplatí pro druhou.

Jisté Rusko v mnohém za západoevropským vývojem zaostávalo a zejména v modernizační době 17. a 18. století se snažilo tento handicap překonat. V mnohém nikoli měřítky západní Evropy, ale i přesto se při tomto úsilí západoevropským vývojem inspirovalo, mnohé v západní Evropě odzkoušené s odstupem času přejímalo. Ale také modifikovalo. A to k obrazu svému, protože mu šlo o přirozené prosazení něčeho svého, zvláštního, vlastního. A tak Rusko v sobě vždy neslo a stále ještě nese prvky zcela svébytné i obecně evropské. To vytváří specifický, unikátní („osobyj“, „unikalnyj“) ruský historický model, který nelze zaměnit se žádným jiným, ale také jej nelze se žádným

jiným jednoznačně poměřovat. Jedině, že bychom rezignovali na historickou exaktnost a uchýlili se do sféry vizí a bájí.

Základem svébytného vývoje národa jsou tradice a vazby, které u každého státu a v každém národě přezívají. Tak jako Moskevský stát zdědil z Kyjevské Rusi nejen pravoslavný církevní rituál ale i víru v charisma potomků Rurika, přejalo od Moskevské Rusi mnohá hodnotová kritéria petrohradské impérium: např. posuzování schopnosti panovníků podle velikosti a slávy říše. Že se v tomto rysu skrývá odraz pro Moskvu charakteristických pragmatických vztahů s Tatary, jak Rusové tradičně označovali Mongoly, je zřejmé.

Ruská historiografie zejména v dřívějších dobách generalizovala vítězství velkoknížete Dmitrije I. Donského (1350–1363–1389) nad Tatary v bitvě na Kulikově poli nacházejícím se v dnešní Tulské oblasti, bitvě, která se odehrála v září 1380, a vytváří legendu, podle níž toto vítězství bylo velkolepým hrdinným činem moskevského lidu (!) nastolujícího nové poměry v podobě samostatné vlády moskevského knížete.³⁵ Někteří ruští historici však naopak dokonce zpochybňují samotnou existenci bitvy. Pro podstatu problému ovšem tento vztah k obrazu bitvy není podstatný. Jednalo se totiž jen o epizodu staleté rusko-tatarské, z ruské strany převážně oportunní, symbiózy. Tatarská moc kontinuálně přetrvávala, jen Dmitrij se po porážce, která následovala o dva roky později, musel znovu zavázat k odvádění tributu tatarskému chánovi a k respektování podmínek jarlyku. K žádné další významné bitvě, tím méně bitvě přinášející řešení rusko-tatarského vztahu ve smyslu ruské samostatnosti za Dmitrijovy vlády nedošlo.

Zlatá Horda však již byla v této době, a na konci 14. století se tato skutečnost ještě zvýraznila, v rozkladu. Ten vyvrcholil o více než půlstoletí, kdy se z ní bez jakéhokoli ruského zásahu vydělily Kazaňský, Astrachaňský a Krymský chanát. V rozporu s ruskou národní gloriolou opěvující postupné osvobození ruských zemí od Tatarů prostřednictvím silící Moskvy vliv těchto chanátů v Rusku s postupujícím rozkladem Zlaté hordy zesílil. Jenomže současně rostla rovněž moc Moskvy. Jak je to možné? Snad díky moskevsko-tatarské symbióze, která se podle některých ruských autorů odehrávala tradičně na bázi spolupráce a která se od konce 14. století ještě prohloubila. Jako její důsledek lze mj. chápat skutečnost, že se v 17. století sedmnáct procent příslušníků vyšších moskevských vrstev rekrutovalo právě z potomků Mongolů.

Moskva ovšem také dokázala využít rozporů uvnitř mongolských táborů. Zejména po rozpadu Zlaté hordy. Např. chán krymských Tatarů Mengli-Geraj (1445–1466–1475 a 1478–1515) se stal nejbližším spojencem velkého knížete Ivana III. při moskevském střetnutí s vojsky Zlaté hordy na řece Ugre. Stalo se tak roku 1480, který je v Rusku tradičně považován za konec tatarského jha. Ostatně s krymskými Tatary udržovali Moskvané dlouhodobě přátelské vztahy – brali si tatarské nevěsty, prodávali jim křesťanské otroky apod.

³⁵ V současnosti je legenda podporována skutečností, že den boje – 8. září podle juliánského, 21. září podle gregoriánského kalendáře – jsou od roku 1995 v Rusku považovány za památné dny ruských ozbrojených sil.